

Academici, loonafhankelijkheid en klassepositie

B. A. G. M. Tromp

Bespreking van:

W. Dercksen, P. Fortuyn en R. Timmer, Politiek bewustzijn van academici in een loonafhankelijke situatie, Groningen, Sociologisch Instituut, z.j.

Aan sociale faculteiten zijn in de afgelopen jaren tientallen docenten benoemd die zichzelf als 'marxist' beschouwen, dan wel in hun taakomschrijving 'kennis van het marxisme' of iets dergelijks hebben staan. Uitzonderingen daargelaten heb ik geen hoge dunk van het niveau waarop onderwijs op dit gebied in het algemeen wordt verzorgd, maar daar gaat het hier niet om. Universiteiten zijn niet alleen onderwijsinstituten. Er wordt ook onderzoek verricht, en één van de meest opvallende aspecten van het universitaire marxisme in Nederland is dat het nagenoeg geen serieus te nemen wetenschappelijke onderzoeken heeft geproduceerd. In de vaktijdschriften op het gebied van de sociologie en politicologie is in de afgelopen jaren geen theoretisch of onderzoeksartikel van 'marxistische' huize gepubliceerd. In de vaktijdschriften op het gebied van de politicologie en de sociologie is (met 1969 als beginjaar) geen onderzoeksverslag te vinden van de hand van 'marxisten', en trouwens ook geen theoretische bijdrage — en dit niet vanwege een 'anti-marxistisch' selectiebeleid van de redacties van deze tijdschriften. In toenemende mate wordt in de sociale wetenschappen echter gebruik gemaakt van andere publikatiemiddelen. Liever dan te proberen artikelen of onderzoeksverslagen te publiceren in vaktijdschriften, waar ze van tevoren door competente collega's beoordeeld zouden worden, probeert men buiten de wetenschappelijke markt om te gaan. Een populair middel daartoe is de 'interne publikatie', waarbij op gemeenschapskosten complete boekwerken door universitaire instituten worden getypt, vermenigvuldigd en verzonden in vaak niet onaanzienlijke oplagen.

Een goed voorbeeld van dit zwarte circuit is het in 1975 door het

Sociologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen uitgegeven eindverslag van een onderzoek: 'Politiek bewustzijn van academici in een loonafhankelijke situatie'. Onder dezelfde titel werd door hetzelfde instituut ook nog een goed verzorgde uitgebreide samenvatting uitgegeven, waarvan de wetenschappelijke zin volstrekt onduidelijk is. Van de aangekondigde SUN-uitgave is niets meer vernomen. Dit is het enige specimen van een 'marxistisch' onderzoek in de sociologie dat ik heb kunnen vinden. Het gaat hier om een 'leeronderzoek' waarvan het onderwerp door studenten zelf gekozen zou zijn. Volgens de samenstellers was de aanleiding voor dit onderzoek 'de hoge werkloosheidscijfers onder academici', die op dat moment (1972) overigens ver beneden de gemiddelde werkloosheid lagen. Tijdens een 'intensieve literatuurstudie', zo lezen we, 'verschoof de belangstelling eerst naar de bereidheid van academici zich te organiseren en daarna naar de veranderende positie van de academicus en zijn reactie daarop, toegespitst op zijn bereidheid zich te organiseren in een vakbond'. Tot zo ver het woord vooraf. In de inleiding wordt weer iets anders als centraal probleem naar voren gebracht, namelijk de invloed van de veranderende positie van de academicus op zijn politiek bewustzijn. Dit laatste wordt als volgt gedefinieerd: 'een bepaald inzicht in de maatschappij dat niet toevallig verkregen wordt, maar dat gevormd wordt uit ervaringen met de maatschappij.' Deze definitie wordt nog zonderling omdat de auteurs er óók op dit bewustzijn gebaseerd handelen mee wensen aan te duiden. Een van de klassieke problemen in de sociale wetenschappen, de vraag in hoeverre opvattingen en handelingen met elkaar overeenstemmen, wordt zo bij definitie opgelost. De doelstelling, *veranderingen* te meten (die op bladzijde 28 herhaald wordt), kan overigens, zoals ook een niet-socioloog aanstonds beseft, onmogelijk gerealiseerd worden door, zoals in dit onderzoek, slechts één meting te verrichten.

Na deze onduidelijke inleiding en probleemstelling volgt een overzicht van wat door anderen aan feitelijke gegevens is vergaard over de positie van academici in Nederland tijdens de afgelopen tachtig jaar. De vrije beroepsuitoefening blijkt te zijn afgenomen; de concentratie van academici in grote ondernemingen gestaag te zijn gegroeid. Het gemak waarmee de onderzoekers aan het nogal magere materiaal sombere conclusies ontwringen, is opvallend. Op grond van de redenering dat geestelijk minder inspannende taken steeds meer worden overgenomen door computers en lager opgeleiden, besluiten de auteurs dat de academicus in het bedrijfsleven steeds zwaarder belast wordt. De redenering is vreemd, de uitbuitingstheorie zonderling, en de feiten zijn anders: een steeds weer terugkerend gegeven in vrijwel alle onderzoekingen is dat academici in het be-

drijfsleven zich onderbenut voelen. Zeer gemakkelijk wordt voorts beweerd dat het bedrijfsleven 'belang heeft bij een ruim aanbod van academici', vanzelfsprekend 'om de lonen te kunnen drukken'. Ook hier wordt een fout beeld gegeven, hoe snijidend de analyse ook is. Het percentage academici, werkzaam in de industrie, was van 1930 tot 1960 constant. Pas van 1960 tot 1970 steeg het van 3% naar 6%; aan het eind van de jaren zestig was het grote probleem voor de ondernemingen het tekort aan academici, niet hun loon.

Tot zo ver de feiten. Nu komt de theorie, de marxistische. Hoewel op bladzijde twee de *beroepspositie* het belangrijkste aspect van iemands sociale positie wordt genoemd, wordt vanaf hoofdstuk III zonder enige argumentatie geponeerd dat 'het meest wezenlijke kenmerk van de maatschappelijke positie ... de *klassepositie* is'. Het is niet zozeer de inconsistentie tussen die twee uitgangspunten die de lezer treft, als wel het feit dat de auteurs zich hiervan volstrekt niet bewust zijn. De theoretische uiteenzetting blijkt hierna te bestaan uit een slordig en volstrekt onkritisch uittreksel van Marx' 'Loon, prijs en winst'. Niets typeert het niveau van het academisch marxisme van onze dagen eigenlijk beter dan dat de teksten van een aantal lezingen die Marx in de jaren vijftig van de vorige eeuw hield voor arbeiders met op z'n best lager onderwijs, honderdtwintig jaar later binnen het universitair onderwijs als het laatste woord dienst doen. De 'intensieve literatuurstudie' waarvan in het 'Woord vooraf' sprake is, maakt de jonge onderzoekers, zo leren we, immers duidelijk dat ze zich moesten baseren op marxistische literatuur. Voor de lezer die daarna in de literatuurlijst probeert op te zoeken welke sociaal-wetenschappelijke literatuur dan wel zo intensief bestudeerd is, wordt al snel duidelijk uit welke hoek de wind waait: de uiterst magere lijst bestaat voor driekwart uit 'marxistische' publikaties; de sociologische vakliteratuur op het gebied van (academische) beroepen en klassenstructuren ontbreekt vrijwel geheel.

De uitslag van het theoretisch beraad heeft daarna niets verrassends. Academici in loondienst worden, omdat ze geen bezitters zijn van produktiemiddelen en op grond van het feit dat hun arbeidssituatie gekenmerkt zou worden door 'uitbuiting' en 'vervreemding', tot de arbeidersklasse gerekend. Aangezien op bladzijde 22 'uitbuiting' en 'vervreemding' als implicaties van het niet-bezitten van produktiemiddelen worden beschreven en dit laatste weer identiek wordt gesteld met loonafhankelijkheid, komt de kale 'theorie' er dus op neer, dat loonafhankelijkheid iemand tot lid van de arbeidersklasse bestempelt. Loonafhankelijkheid is hier, met andere woorden, tot de enige indicator van iemands klassepositie geworden. Op die manier omschreven, houdt het klassebegrip echter op een adequaat

instrument van maatschappij-analyse te zijn. 'Loonafhankelijk' duidt immers slechts een zuiver juridische relatie aan; de auteurs zullen daarom later een definitie van 'bourgeoisie' alleen in juridische termen afwijzen en de 'loonafhankelijke' managers tot de bezittende klasse rekenen.

Een bruikbaar en relevant sociaal-wetenschappelijk klassebegrip zou zich kunnen baseren op het werk van Marx en Weber, en een aanduiding moeten zijn van de wijze waarop marktmechanismen collectiviteiten produceren die de ertoe behorende individuen overeenkomstige leefkansen bieden. Een dergelijke uitwerking is bijvoorbeeld te vinden in Giddens' *The class structure of the advanced societies* (Londen, 1973), waarin hij klasse definieert als 'a cluster of forms of structurations based upon commonly shared levels of market capacity' (blz. 192). Een klassebegrip in termen van leefkansen en marktcapaciteiten vraagt echter om meer indicatoren dan alleen loonafhankelijkheid. Dan zal ook gekeken moeten worden naar arbeidsomstandigheden, privileges in en buiten het werk, opleidings- en mobiliteitskansen, organisatiemogelijkheden, voorzieningen in en buiten het werk, enzovoorts. Men kan er dan niet mee volstaan, zulke indicatoren afzonderlijk van elkaar te meten en dan op te tellen; ze zullen met elkaar een bepaalde afhankelijkheidsstructuur moeten vormen. Wie dit in aanmerking neemt, komt snel tot een ontdekking die hij ook had kunnen doen door z'n ogen de kost te geven: dat er binnen de categorie der 'loonafhankelijken' een vrijwel onoverbrugbare kloof gaapt tussen 'hoofdarbeiders' en 'handarbeiders'. Men moet wel vanuit een buitengewoon geprivilegieerd standpunt redeneren, een fabriek nog nooit van binnen hebben meegemaakt, nimmer een opzichter verlof hebben moeten vragen om naar de WC te mogen gaan, om in alle ernst te durven beweren dat de positie van loonafhankelijke academici met die van handarbeiders overeenkomt.

Op basis van deze allerbenardste omschrijving van klassepositie wordt nu de verwachting uitgesproken dat academici in loondienst het politieke bewustzijn van loonarbeiders zullen hebben, terwijl van zelfstandig werkzame academici conservatisme wordt verwacht — omdat zij 'geen belang hebben bij een versnelde ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij'. Maar volgens de gedachtengang van de auteurs, die uitgaan van een primitief soort Verelendungstheorie, zouden ook de loonafhankelijken bij zo'n versnelde kapitalistische ontwikkeling allerm minst belang hebben; deze redenering is dus inconsistent. Als nu in dit onderzoek aan de ene kant het klassebegrip veel te eng gedefinieerd wordt, dan is de categorie 'academici', die zonder enige uiteenzetting als object van onderzoek dienst doet, te ruim genomen. Hier wreekt zich niet zozeer het feit dat Marx niets over deze

groep heeft geschreven wat geciteerd kan worden, maar veeleer de volstrekte ignorantie van de auteurs ten aanzien van beroepen- en stratificatietheorieën. Academici hebben immers slechts een universitaire opleiding gemeen. Zij vormen, met andere woorden, een opleidingsgemeenschap, niet een beroepsgemeenschap. Beroep en arbeidsorganisatie blijken echter in veel sterkere mate determinanten van maatschappijbeeld en daarmee ook van politiek bewustzijn dan de genoten opleiding. 'Klasse' is uiteindelijk een analytisch begrip; het kan alleen op indirecte wijze gemeten worden. 'Beroep' daarentegen is een begrip dat niet alleen door sociologen wordt gehanteerd, maar zelf deel uitmaakt van de sociale werkelijkheid. In deze zin vormt de beroepenstructuur, zoals Mok het kordaat uitdrukt, de ruggegraat van de klassenstructuur. 'Academicus' is geen beroep en daarom is het onjuist om, zoals de onderzoekers hier doen, gegevens over de onderzochte opleidingsgroepen van juristen, ingenieurs en psychologen als generaliseerbaar naar andere academische beroepen voor te stellen. Sterker nog: ook de onderzochte groepen vormen geen homogene beroepsgroepen. 'Ingenieur' is een academische titel, niet een bepaald beroep. Er is daarom geen goede grond voor de vooronderstelling van de auteurs dat ingenieurs 'meer produktiegericht zijn' (dan andere academici), een vooronderstelling die van centrale betekenis is voor de conclusies van het onderzoek, want daaruit zou moeten blijken dat 'produktiegerichte' ingenieurs politiek bewuster zijn dan niet-produktiegerichte academici. Heel concreet ziet men hier hoe negeren van sociaal-wetenschappelijke kennis ten gunste van 'marxistische theorie' neerkomt op het aanleggen van oogkleppen.

Die 'marxistische theorie' kan men echter niet verantwoordelijk stellen voor de talloze slordigheden, onjuiste beweringen en uitspraken die met elkaar in strijd zijn. Apodictisch wordt bijvoorbeeld op bladzijde 27 vastgesteld dat 'grote ondernemingen geen belang hebben bij een zelfstandige wetenschappelijke beroepsuitoefening'. Vier bladzijden verderop wordt even apodictisch betoogd dat het voor ondernemingen aantrekkelijker is om boekhouding, organisatie- en advieswerk uit te besteden aan zelfstandige bureaus dan om zulke vormen van wetenschappelijke beroepsuitoefening zelf te doen. Dit voorbeeld zou moeiteloos aangevuld kunnen worden. Het meest krasse voorbeeld van onwetenschappelijk en onzinnelijk redeneren biedt het vertoog over de positie van de managers. In hoofdstuk iv worden de loonafhankelijke academici gedifferentieerd naar (academisch gevormde) managers en andere academici, en naar produktieve en onproduktieve arbeid. Wat dan volgt, is een aantal forse opzichtig mislukte goocheltrucs; de bevrijdende lach van Tommy Cooper valt daarna niet te beluisteren.

Wat nu de 'managers' betreft, het blijkt nu plotseling dat het criterium van 'loonafhankelijkheid' 'blijkbaar bedrieglijk' is. De groepering van 'managers' wordt overigens nergens in dit onderzoek gedefinieerd. We weten dus niet of de auteurs alleen directieleden en commissarissen tot de managers rekenen, of ook lagere functionarissen in de sfeer van beleid en beheer. De veronderstelling dat de managers voornamelijk academisch gevormd zijn, is overigens onjuist. Van de driehonderd topfunctionarissen bij Philips blijkt bijvoorbeeld slechts de helft een academische opleiding te hebben genoten. Soortgelijke gegevens vindt men bij Nichols, terwijl Mok voor dit verschijnsel een aannemelijke verklaring heeft geleverd, die helaas aan 'de marxistische theorie' is voorbijgegaan.¹

Waarom heet 'loonafhankelijkheid' nu ineens een bedrieglijk criterium? Omdat de manager 'wat betreft de maatschappelijke positie verder niets met de groep loonafhankelijke academici gemeen heeft'. Voor een normaal mens is dat heel begrijpelijk, maar volgens de theorie die de auteurs eerder zo zelfverzekerd uiteen hebben gezet, kan dit niet. Zij hebben maatschappelijke positie immers gedefinieerd als klassepositie, en klassepositie vervolgens in termen van loonafhankelijkheid versus zelfstandige beroepsuitoefening. Als bij managers loonafhankelijkheid geen juiste aanduiding van de klassepositie wordt geacht, dan betekent dat blijkbaar dat men andere indicatoren van meer belang vindt. Bij managers is dat dan de veronderstelde belangenidentiteit van managers en ondernemers — een constructie die ad hoc wordt ingevoerd en waarvoor in de 'theoretische uiteenzetting' geen plaats was ingeruimd. Nadat zo op bladzijde 36 de managers (loonafhankelijk, academisch) weggegoocheld zijn met de ferme constatering: 'Het management is niets anders dan de personifikatie van het kapitaal', kan de lezer op de volgende bladzijde verbijsterd lezen dat 'het criterium "loonafhankelijk" als bepalend gezien moet worden voor de karakterisering van iemands maatschappelijke positie, evenals dat dit criterium bepaalt of iemand al of niet deel uitmaakt van de arbeidersklasse'. Op dit moment beseft de lezer dat de werkloosheid onder sociologen hopelijk iets te maken heeft met een opleiding waarin studenten geleerd wordt de vakliteratuur te negeren, onhoudbare simplificaties uit de schatkamers van het marxisme-leninisme voor 'theorie' te houden, en over de meest in het oog lopende redeneerfouten heen te lopen.

Al even belangwekkend is het onderscheid dat daarna tussen 'productieve' en 'niet-productieve' arbeid gemaakt wordt. De zin van dit onderscheid zou volgens de auteurs berusten op het feit dat 'productieve' loonarbeiders geen zeggenschap hebben over het produkt van hun arbeid (alsof dat voor 'onproductieve' loonarbeiders als ambtenaren ter secretarie, kas-

siers bij de AMRO-bank en wetenschappelijke onderzoekers van een research-laboratorium wel zou gelden); dat met name de 'nieuwe arbeidersklasse' (onjuist omschreven als 'wetenschappers, technici en ingenieurs' die produktieve arbeid verrichten) zich het meest bewust is van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid en dat de directe gevolgen van arbeidsconflicten in deze sector ingrijpender zijn dan die in de 'onproduktieve' sfeer. 'Het stilleggen van het produktieproces zet veelal meer kracht bij aan onverschillig wat voor eisen, dan bijvoorbeeld een staking op de administratie', verklaren de marxistische onderzoekers, van wie blijkbaar niemand beseft dat een staking onder 'onproduktieve' transport- of postarbeiders, of tv-personeel op het maatschappelijk bestel heel wat ernstiger kan inwerken dan een staking in de strokarton of de textiel. Het onderscheid tussen 'produktieve' en 'niet-produktieve' arbeid, bij Marx en de klassieke economen (van wie hij dit onderscheid overnam) al een problematische distinctie, doet in dit onderzoek dienst als een van de vele borden die de heren zich tijdens hun 'intensieve literatuurstudie' (26 onderzoekers, 34 boeken, brochures en artikelen) voor het hoofd hebben gespijkerd.

Het verhaal wordt eentonig. De daarna behandelde 'proletarisering' van de loonafhankelijke academicus (uitgezonderd natuurlijk de loonafhankelijke manager) volgt een nu weinig verrassend patroon. Zonder dat er van een enigszins serieus te nemen bewijsvoering sprake is, wordt gesteld dat de positie van de loonafhankelijke academicus feitelijk overeenkomt of overeen gaat komen met die van handarbeiders. Daarna is de weg vrij voor duur aandoende formuleringen, die bij zorgvuldige lezing op nietszeggende tautologieën neerkomen. 'De mate waarin bovengenoemde factoren manifest zijn voor de wetenschapper, bepaalt niet alleen het proletarische karakter van zijn arbeid, maar is tevens bepalend voor zijn bewustzijn omtrent zijn positie en verhoudingen waaronder hij zijn arbeid verricht...' etc. Zelfs binnen de dubieuze 'theorie' die de heren hanteren, klopt het verhaal niet. 'Proletarisering' zou vijf dimensies hebben; maar die dimensies worden afzonderlijk met 'politiek bewustzijn' vergeleken. Als blijkt dat drie van de vijf dimensies volgens dit onderzoek significant samenhangen met 'politiek bewustzijn', wordt de conclusie getrokken dat *dus* proletarisering en politiek bewustzijn met elkaar samenhangen. Eerder blijkt echter uit zulke gegevens dat de uitwerking van het theoretische begrip proletarisering in deze vijf indicatoren onjuist moet zijn geweest. Wie stelt dat een fiets moet bestaan uit twee wielen, een frame, een ketting, een stuur en een voortbewegingsmechanisme, is er niet mee klaar om, als drie van de vijf elementen aanwijsbaar zijn, maar twee opvallend ontbreken, dan toch maar te zeggen dat de drie wel aanwezige elementen voldoende indicatie leveren

om van de aanwezigheid van een fiets te kunnen spreken.

De rest van het onderzoek is navenant. Het begrip 'politiek bewustzijn' wordt op buitengewoon modderige wijze volgeladen met metafysica uit de school van Lukács. De onderzoeksopzet is fantasieloos. Het voor de sociale wetenschappen zo cruciale proces van operationalisering, in dit geval van 'politiek bewustzijn' als theoretisch begrip naar specifieke vragen op een lijst, waarvan de antwoorden dan worden geacht 'politiek bewustzijn' aan te duiden — dat proces wordt in het onderzoeksverslag niet beschreven. Noch de gebruikte vragenlijst, noch een argumentatie waarom nu juist bepaalde vragen, en geen andere, ter meting van 'politiek bewustzijn' zijn gebruikt, werd in het verslag opgenomen. Het is daardoor vanuit wetenschappelijk oogpunt vrijwel waardeloos. Aan de bezwaren die in de afgelopen tien jaar tegen de gebruikte wijze van onderzoek zijn ingebracht, en die globaal gesproken de validiteit van via vragenlijsten verzamelde data betreffen, is geen enkele aandacht besteed. Dat uit allerlei onderzoek is gebleken dat mensen niet doen wat ze zeggen en niet zeggen wat ze doen, wordt genegeerd: zo wordt in dit onderzoek de hoogte van het inkomen van de ondervraagden vastgesteld door de betrokkenen ernaar te vragen; een procedure waarvan de naïviteit omgekeerd evenredig is met de betrouwbaarheid.

Over de uitwerking van het onderzoek en interpretatie van de gevonden gegevens is nog een apart verhaal te vertellen. Uit het onderzoek komt namelijk naar voren dat niet loonafhankelijkheid en proletarisering politiek bewustzijn 'bepalen', maar veeleer leeftijd en inkomen; niettemin wringen de wetenschapsbeoefenaren die hier aan het werk zijn, zich in zonderlinge bochten om toch maar te kunnen volhouden dat hun op de 'marxistische theorie' gebaseerde onderstellingen hier empirisch bevestigd werden. De theorie wordt niet verlaten als het laatste hoofdstuk aanbreekt. Dan komt de aap uit de mouw; maar die verschijntruc had het onderzoek helemaal niet nodig. De organisatie van academici en ander hoger personeel in categorale bonden ter verdediging van hun groepsbelang wordt nu verklaard als een uiting van beginnend juist bewustzijn. De loonafhankelijke academici verzetten zich volgens de onderzoekers terecht tegen de nivelleringsacties van de vakbeweging, die 'slechts een aanval op de positie van een categorie loonarbeiders is, ten voordele van de bezitters van de produktiemiddelen'. Het najagen van op basis van vroegere status of markt-omstandigheden verworven beloningsvoordelen en privileges, dat blijkt nu pas breed marxistisch klassebewustzijn te zijn.

Wat mij in dit voor Nederland unieke 'marxistisch'-sociologische onderzoek het meest trof, is niet de klungeligheid van de 'theorie', de struisvogel-

houding ten aanzien van sociologie en sociale werkelijkheid, en zelfs niet de verwrongenheid waarmee resultaten worden toegebogen naar uitgangspunten, al zijn deze drie elementen heel typerend. Nee, het meest schrijnend is de arrogantie waarmee een geprivilegieerde groep van studenten en docenten aan een universiteit eerst de positie van academici in het bedrijfsleven gelijk durft te stellen met die van handarbeiders, om daarna verzet van die academici tegen pogingen om de kolossale verschillen in beloning (om over die in werkomstandigheden, vooruitzichten en leefkansen in het algemeen maar te zwijgen) te nivelleren, voor te stellen als progressief, links, getuigend van 'bewustwording' van hun proletarische positie. Zo gezien is het op de VVD stemmen van 60% der ondervraagden niet een weerlegging van de proletarisering van de academici, maar er juist een uiting van. Op deze manier toegepast krijgt de 'theorie van Marx' een functie waaraan de auteur van de elfde these over Feuerbach met al zijn fouten nooit kan hebben gedacht: die van het aanwakkeren van de status quo.

Noot

1. Th. Nichols, *Ownership, control and ideology*, Londen, 1969.
A. L. Mok, Over de oorzaak van de hardnekkigheid van sociale ongelijkheid. *Transaktie*, 9/10, 1974, blz. 29.